

УДК 336.3

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ**Доліновська О.Я., аспірантка**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджено аспекти зародження кредитних відносин; розкрито теоретичні підходи до визначення державного боргу в роботах вітчизняних та світових науковців, проаналізовано сутність державного боргу через його різновиди.

Ключові слова: державний борг, державний кредит, боргові зобов'язання, кредитні відносини, державна позика, дефіцит державного бюджету.

In the article the aspects of the formation of credit relations were investigated; the theoretical approaches to the definition of the public debt in the works of native and international researchers were revealed; the essence of the public debt through its variety was analysed.

Key words: public debt, state credit, promissory note, credit relations, government loan, state budgeted deficit.

Постановка проблеми. Державний борг – невід'ємна складова частина державних фінансів. Він виступає наслідком державного кредиту і складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави. Державний борг є складним і суперечливим явищем, що спричиняє розбіжності у поглядах економістів на природу і наслідки його існування. З метою вивчення особливостей цього явища, необхідно проаналізувати економічний зміст категорії державний борг.

З'ясування суті державного боргу вимагає також розкриття його взаємозв'язків з іншими економічними параметрами. З цією метою розглянемо основні складові державного боргу та їх різновид.

Аналіз досліджень та публікації з проблеми. Дослідження, присвячені проблемам впливу державного боргу на економічний розвиток, лише починають проводитися вітчизняними науковцями. Зарубіжною економічною думкою проблеми державного боргу і його наслідків досліджуються вже більше 200 років. Вперше проблема державного боргу була сформульована класичної школою економіки – А. Смітом та Д. Рікардо. Серед їх послідовників особливої уваги заслуговують праці Дж. Кейнса, П. Кругмана, Р. Барро, П. Харрода, А. Лернера, К. Макконнелла, С. Брю та ін. Теоретичними та практичними питаннями державного боргу присвячені роботи вітчизняних дослідників: В.А. Андрущенко, В.Д. Базилевича, О.І. Барановського, І.О. Лютого, В.О. Мандибури, О.В. Плотнікова, Н.В. Зражевської, Я.В. Онищука, П.С. Єщенко та інших.

Мета статті є визначення економічної сутності державного боргу, його складових для більш ефективного управління ним.

Виклад основного матеріалу. Розкриття сутності економічної категорії передбачає з'ясування природи, що визначається у філософській літературі як уроджені властивості, природній стан, приналежність до визначеного роду. Державний борг являє собою вид відносин між господарюючими суб'єктами, якими з одного боку є держава, яка переважно є позичальником, а також гарантом і кредитором; з іншого боку – юридичні та фізичні особи, які виступають у якості кредитора. Виходячи з цього природу державного боргу можна визначити як всі відносини, що обслуговують боргові відносини держави у всій багатогранності їх форм. Таким чином природа боргу виявляється у його сутності та формі існування.

Формування кредитних відносин почалося з випадкових явищ, які були спричинені тимчасовими труднощами окремих осіб. Поява державних інститутів, розвиток правових відносин підняли кредитні відносини на більш високий рівень. Головною умовою надання державних позик стала довіра до держави-позичальника. Кредитним відносинам того періоду притаманний приватно-правовий характер.

З часом приватно-правовий принцип перестає впливати на державний кредит. Переваги починають надаватися надійності повернення коштів та процентам за надані позики, а також можливостям реалізувати боргові зобов'язання позичальника. У сферу кредитних відносин запроваджується суспільно-правовий принцип. Таким чином, державний кредит і є, власне кажучи, державним кредитом, але він отримав назву суспільного кредиту. Уряд держави позичальника став посередником між кредиторами й загальною масою населення країни.

Отримуючи державні позики, країна має змогу використовувати додаткові можливості, що відкриваються перед нею. В умовах сталого розвитку економіки, при відсутності надзвичайних ситуацій

за допомогою податків держава отримує достатньо коштів для свого нормального функціонування. За надзвичайних умов податкових коштів недостатньо. Вийти із скрутного становища держава може, уклавши угоду позики. Все це є начебто позитивним моментом, але, як застерігає А.Сміт у роботі "Дослідження про природу та причини багатства народів", цьому явищу притаманні і негативні явища. Так, збільшення кількості отриманих позик призводить до зростання державного боргу, що може спричинити банкрутство держави як позичальника [3].

Проблеми залучення позик здавна хвилювали вчених та уряди держав. Визначення критичного розміру державного боргу – важливий момент при застосуванні кредитного механізму. Вивчаючи проблеми розвитку державного боргу та його наслідки, М. Боголепов попереджав, що відмова якої-небудь нації оплатити свої борги може призвести до захоплення майна або землі, що належить країні-боржнику [3]. Кредитор користуватиметься захопленням доти, доки боржник не поверне своїх боргів.

Від такого захоплення не звільняється і приватна власність громадян, що проживають у державі, уряд якої призвів до банкрутства. Приватна власність громадян неспроможної держави розглядається щодо іншої держави як власність усього народу. Прикладом цього можуть бути Єгипет, Туніс, Конго, Греція, Іспанія, Португалія, Перу та багато інших країн, які "... жорстоко поплавилися за те, що допустили уряди своїх країн безконтрольно вдаватися до небезпечного джерела до державного кредиту".

При отриманні внутрішньодержавних позик держава вилучає кошти, які б могли бути використані для виробництва. Тому послідовники А. Сміта вважали, що державне споживання не є продуктивним і не створює нових цінностей, а тому залучені державою кошти були втрачені для народного господарства.

Дуже яскраво змалював сутність державного кредиту Ж.Б. Сей, зауважуючи, що це нова зброя, жахливіша за порох, зброя, якою держави повинні користуватись під страхом політичного знищення [1].

Отож, досі переважав негативний погляд на державний борг. Вважалося, що він є свідченням нездатності держави мобілізувати необхідні для фінансування її видатків ресурси і є виявленням загального занепаду системи.

Таке однозначне ставлення вчених до зростання розмірів державних боргів впливало на кількість і розміри угод, які укладалися урядами. Але зростання боргів не призвело до очікуваного кризового стану, і водночас багатство країн зростало у зв'язку із розвитком промисловості і торгівлі. Після цього погляди на державний кредит почали змінюватися, оскільки держава-боржник не стає біднішою, а борги приводять до розвитку промисловості. Тоді К. Дитцель проголосив, що народ стає тим заможнішим, а народне господарство квітучим і передовим, чим більшу частину загальнодержавних видатків поглинають процентні платежі за державним боргом. Державний кредит він відносив до "благословенних інститутів" нової епохи людського розвитку і вважав найвизначнішим важелем народногосподарського розвитку. На думку К. Дитцеля, "кредит держави – Архімедові точка опори, що піднімає світ з обох полюсів" [3].

Батьківщиною державного кредиту вважається Англія. Розквіт економіки Англії, незважаючи на зростання державного боргу, став прикладом, який почали наслідувати усі держави світу. Зародження і розвиток капіталізму були неможливі без використання системи державного кредиту, а заборгованість держав зросла у геометричній прогресії. К. Маркс, вивчаючи капіталістичний спосіб виробництва, висловив своє ставлення до державного кредиту у першому томі "Капіталу": "Система суспільного кредиту, тобто державних боргів, зародки якої ми відкриваємо у Генуї та Венеції ще у середні віки, поширилася по усій Європі протягом мануфактурного періоду... Державний кредит стає символом довіри до капіталу" [3].

На сьогоднішній день серед вчених-економістів не існує єдності думок щодо визначення державного боргу.

Так, Дж. Б'юкеменен, який спочатку виступав на захист державного кредиту у бюджетному фінансуванні, згодом дійшов висновку, що державний кредит – це державний борг, сплата якого перекладається на майбутні покоління [4].

Цікаві дослідження є й у вітчизняній фінансовій науці. Зокрема професор В. Андрущенко, розглядаючи дефіцит державного бюджету, досліджує можливість його покриття через механізм державного кредитування і податки, ставить питання про місце державного кредиту в суспільній позиковій системі. Він розуміє під державним кредитом рух позикового капіталу у формі здійснюваних на фондовому ринку ф'ючерсних обмінних угод, в яких кредитори у порядку особистої послуги передають державі кошти у борг з довіри до неї і з розрахунком на вигоду матеріального, політичного і соціального характерів. Професор І. Лютий розглядає державний кредит як об'єктивне, притаманне ринковій економіці явище, при цьому він є невід'ємною складовою сучасного фінансового механізму держави

[5]. Його вмiле використання у бюджетнiй полiтицi дає змогу стримувати iнфляцiйнi процеси, найбiльш ефективно використовувати грошовi заощадження населення i пiдприємцiв.

А. Панчук стверджує: "державний борг – це сума накопичених зобов'язань держави, враховуючи вiдсотки за користування позиченими коштами". В цiлому не можна погодитися i з даним твердженням: не всi зобов'язання держави вiдносяться до державного боргу, а лише визнанi нею, вiдсотки за державними позиками, як правило, не враховуються у величинi державного боргу (за винятком дисконтних зобов'язань, оскiльки державний борг оцiнюється за номiнальною вартiстю) [1].

Т. Вахненко у своїй науковiй працi найбiльш повним i адекватним вважає таке визначення: державний борг – це сума фiнансових зобов'язань сектора загального державного управління, якi мають форму договiрних стосовно внутрiшнiх та зовнiшнiх кредиторiв щодо вiдшкодування залучених коштів (одержаних товарiв, виконаних робiт, наданих послуг) та виплати вiдсоткiв [2].

Для розкриття сутi державного боргу вагоме значення має визначення його функцiй. У науковiй лiтературi видiляються фiскальна та регулююча функцiя державного боргу. Фiскальна функцiя полягає у залученнi державою необхідних коштів на фiнансування дефіциту бюджету, а регулююча – у коригуваннi обсягу грошової маси. Необхiдно видiлити ще валютно-фiнансову та перерозподiльну функцiю. Адже, завдяки зовнiшнiм позикам здiйснюється поповнення мiжнародних валютних резервiв краiни, що спрямовуються на фiнансування дефіциту платiжного балансу.

Подальший розгляд сутностi поняття державний борг потребує розгляду видiв державного боргу, їх особливостей та факторiв, якi є пiдставою для здiйснення класифiкацiї державних боргiв. Здiйснення класифiкацiї державних боргiв дозволяє визначити структуру активiв та пасивiв економiчної системи держави, отримувати достовiрнi та узгодженi данi про розмiри залучених коштів, про розмiри державного боргу, у тому числi гарантованого, для здiйснення заходiв щодо управління державним боргом. Класифiкацiя державного боргу наведена у таблицi 1.

Таблиця 1

Класифікація державного боргу

Ознаки	Види
За сферою розміщення	<ul style="list-style-type: none"> • внутрішній • зовнішній
За ступенем охоплення державних боргових зобов'язань	<ul style="list-style-type: none"> • капітальний • поточний
За позицією уряду щодо залучення кредитних ресурсів	<ul style="list-style-type: none"> • активний • пасивний
За наявністю гарантій уряду	<ul style="list-style-type: none"> • прямий • гарантований
За видом отримувача кредитних ресурсів	<ul style="list-style-type: none"> • приватний (умовний), • урядовий (прямий).
В залежності від типу кредитора	<ul style="list-style-type: none"> • Внутрішні кредитори: • борг перед юридичними особами; • борг перед банківськими установами; • борг перед іншими органами управління; • внутрішній борг, не віднесений до інших категорій; • борг, що виникає внаслідок коригування вартісних оцінок. • Зовнішні кредитори: • борги за позиками, отриманими від міжнародних організацій економічного розвитку; • борги за позиками, наданими іноземними державами, в тому числі під гарантію уряду; • борги за позиками, наданими іноземними комерційними банками; • заборгованість за позиками наданими іноземними постачальниками; • борги, пов'язані з коригуванням вартісних оцінок.

Продовження табл. 1

Ознаки	Види
За типом боргового зобов'язання	<ul style="list-style-type: none"> • заборгованість за довгостроковими облігаціями; • заборгованість за середньостроковими облігаціями; • заборгованість за короткостроковими облігаціями і векселями; • заборгованість за кредитами, отриманими для фінансування дефіциту бюджету; • заборгованість за іншими зобов'язаннями.
За видом валюти боргу	<ul style="list-style-type: none"> • борг в національній валюті, • борг у валюті кредитора, • борг у валюті третьої країни.
За терміном погашення боргів	<ul style="list-style-type: none"> • короткотермінові – до 1 року; • середньо термінові – до 5 років; • довготермінові – понад 5 років.
За емітентом державних боргових зобов'язань	<ul style="list-style-type: none"> • загальнодержавний (центральний уряд); • муніципальний (місцеві органи влади).

Відтак, основною ознакою поділу боргу є залежність від сфер розміщення, а саме – зовнішній та внутрішній. Накопичення зовнішнього державного боргу втілюється в імпорті реальних ресурсів, які надають державі додаткові можливості щодо фінансування певних напрямів своєї діяльності без зменшення внутрішніх ресурсів, які спрямовуються на споживання чи інвестування. Втрати національних ресурсів відкладаються на майбутнє, коли борг обслуговується та погашається. Він складається із заборгованості даної держави міжнародним і регіональним банкам, урядам, приватним іноземним банкам, корпораціям і міжнародним фінансовим організаціям. Внутрішнє запозичення викликає перерозподіл ресурсів усередині країни, як правило, між державним і приватним секторами економіки, а також між платниками податків і одержувачами відсотків за державним боргом [1].

Залежно від ступеня охоплення державних боргових зобов'язань державний борг буває капітальний та поточний. Капітальний державний борг – це сукупність усіх раніше випущених і непогашених на даний момент боргових зобов'язань, в тому числі відсотки, що належить сплатити. Поточний державний борг – це сума витрат поточного періоду (як правило фінансового року), спрямованих на погашення частини державного боргу, строк сплати якого настав, та на сплату щорічних відсотків для обслуговування капітального боргу, який переходить на майбутнє. Виділяють також поняття чистого боргу як суму зобов'язань без урахування відсотків за користування позиками.

В залежності від позиції уряду держави щодо накопичення державного боргу борг може бути активний і пасивний. Активний державний борг виникає внаслідок дискретних заходів уряду щодо залучення додаткових ресурсів. Виникнення активної форми державного боргу пов'язане з формуванням активної форми бюджетного дефіциту. Активний дефіцит створюється внаслідок державного втручання в подолання кризи. Державне регулювання економіки, в даному випадку, може бути виражене в зниженні податкових ставок, в введення податкових пільг (з метою стимулювання споживання та інвестиційної активності), в зростанні державних видатків для збільшення державного споживання. Залучені фінансові ресурси в такому випадку спрямовуються на створення сприятливих умов розвитку виробничих галузей, активізацію підприємницької діяльності, здійснення “інвестицій в майбутнє”. Всі програми, що фінансуються за допомогою накопичення активного державного боргу, мають стимулювати економічне зростання в країні.

Пасивний державний борг – створюється автоматично при виникненні пасивного бюджетного дефіциту. Пасивний бюджетний дефіцит виникає тому, що в умовах економічної кризи, спаду виробництва зменшуються доходи населення, доходи господарюючих суб'єктів, розміри товарообігу, а тому і податкові надходження до бюджету. Досвід багатьох країн світу свідчить, що за умов пасивного дефіциту державного бюджету, необхідно прагнути до досягнення дефіцитності бюджету в розмірі 3-5 відсотків. Мета встановлення такого обмеження полягає в тому, що б при обмеженні зростання граничних суспільних витрат виробництва не зупинити економічне зростання в державі.

Залежно від утримувача кредитних ресурсів державний борг може формуватися як прямий та умовний. Прямий державний борг відображає обсяги залучених кредитних ресурсів, що надійшли у

розпорядження уряду країни. Умовний державний борг – це борг, сформований шляхом залучення кредитних ресурсів у розпорядження господарюючих суб'єктів під гарантію уряду, коли виникають зобов'язання у держави як гаранта повернення ресурсів кредитору у випадку неплатоспроможності позичальника.

Державний борг класифікують також за наступними ознаками: видами кредитів (банківські, комерційні, фінансові); умовами кредитування (на ринкових умовах, пільгові); термінами сплати (короткостроковий – до 1 року, середньостроковий – до 5 років, довгостроковий – понад 5 років); джерелами кредитування (державні, приватні, міжнародні інститути). Зовнішній борг передбачає сплату чужоземною, як правило, вільно конвертованою валютою або товарами чи послугами [6]. Таким чином, форма оплати державного боргу може бути грошовою або товарною (товари і послуги). Держава може також виступати гарантом боргових зобов'язань, і тоді такий борг називають гарантованим.

Висновки

Зародження боргу спричинене тимчасовими труднощами окремих осіб, а виникнення державного боргу зумовило створенням державних інституцій, котрі виступали гарантом та посередником між кредитором та загальною масою населення.

Розглянута еволюція поглядів та теоретичних підходів до визначення сутності державного боргу. Доведено, що поняття "державний борг" має дискусійний характер, оскільки до сьогодні вченими-економістами не сформовано єдиного погляду щодо впливу державного боргу на економічний розвиток. Підсумовуючи можна зазначити, що державний борг являє собою економічні відносини між державою-позичальником та її кредиторами з приводу перерозподілу позикових капіталів та вартості ВВП позичальника.

Для розкриття сутності державного боргу важливе значення має визначення його функцій. Відтак було виділено фіскальну, регулюючу, валютно-фінансову та перерозподільну функцію, оскільки завдяки зовнішнім позикам здійснюється поповнення валютних резервів країни, що в подальшому спрямовується на фінансування дефіциту платіжного балансу.

Також важливим моментом розкриття сутності та природи державного боргу являється визначення його основних видів, їх особливостей та факторів, які є підставою для здійснення класифікації державних боргів. З цією метою було розглянуто основні складові державного боргу – внутрішній та зовнішній. Важливе значення для управління державним боргом має класифікація державного боргу за типом кредитора, що дозволяє за умов передбачення поведінки кредиторів, прогнозувати вплив операцій з управління державним боргом на економічну ситуацію в державі статус країни-позичальника на світовому ринку тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асадчев В.М., Сухоставець А. Борги і заборгованість. Різна природа – спільна проблема // Фінанси України. 2000.– № 2 – С. 54-57.
2. Вахненко Т. Державний борг України: шляхи виходу з кризи // Економіка України. – 2000.– № 8 – С. 22-30.
3. Лісовенко В. Державний зовнішній борг України: етапи формування та розвитку // Вісник НБУ. – 2000. – № 9. – С. 35-36.
4. Лютий І.О. Державний кредит у фінансовій політиці України // Банківська справа – 2004. – № 2. – С. 40-50.
5. Лютий І.О. Новітні тенденції розвитку фінансової системи держави // Фінанси України. – 2004. – № 5. – С. 24-29.
6. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. – 2-ге видання, виправлене та доповнене. – Львів: видавництво "Центр Європи", 1997. – 576 с.